

УДК 811.161.+81'443

**ДО ПРОБЛЕМИ АНАЛІЗУ ДІЄСЛІВНОЇ КАТЕГОРІЇ СТАНУ В
СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ
(ТРАДИЦІЇ ТА НОВАТОРСТВО В МОРФОЛОГІЧНИХ СТУДІЯХ)**

Галина Кутня

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови,
вул. Університетська, 1/234, 79602 Львів, Україна,
тел.: (80 322) 296 47 17*

У статті проаналізовано мовознавчі студії, присвячені проблемі дієслівного стану, в ретроспективі та перспективі. Розглянуто статус цієї граматичної категорії, а також особливості її значень з урахуванням різних мовних рівнів.

Ключові слова: категорія стану, активний стан, пасивний стан, зворотні дієслова.

Стан як одна з найскладніших категорій у системі дієслова, незважаючи на численні дослідження, і досі залишається предметом мовознавчих дискусій. Це пов'язано з особливостями семантики, формування і творення станових значень, а також із різним розумінням самого терміна "стан". Останній в українському мовознавстві запровадили, як відомо, С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер в "Руській граматиці" 1893 р., хоча самі дієслівні значення стану виокремилися значно раніше.

Генеза поглядів на статус цієї категорії формувалася під впливом різних граматик. Система станових форм, яку виділили ще давньогрецькі логісти, на ґрунті слов'янських мов утілилася в різних теоріях, спільними для яких є визнання активу та пасиву. Виділені та схарактеризовані значення стану у відомій "Граматиці словенское правильное синтагма" М. Смотрицького зазнали поглибленого аналізу в пізніших дослідженнях. На початку ХХ ст., ознаменованому лінгвістичними дискусіями, ця категорія привертає увагу мовознавців передусім у контексті кодифікації граматичних норм, ствердження національної самобутності української мови (О. Синявський, О. Курило, С. Смеречинський, М. Гладкий, П. Горещький, І. Шаля, М. Наконечний та інші) [7, с. 7-88], [12, с. 270], [11, с. 66]. Зокрема, у цей час точаться дискусії з приводу доцільності використання постфіксальних пасивів узагалі (*Книжка прочиталася легко*), а також форм орудного відмінка при них, пасивних дієприкметниках та формах на *-но, -то* (*Книжка прочитана студентами** / *Книжку прочитано студентами** / *Книжка читалася студентами**); вживання допоміжного дієслова *бути* з вказаними безособовими формами (*Було прочитано книжку*) тощо. Уграматиках пізнішого періоду вживання пасивів на *-ся* в українській мові, як відомо, визнано правильним [2, с. 238]. Така норма запанувала в мовному континуумі на тривалий час; її, попри перегляд у 90-х рр., і нині зберігають як мовну традицію чи радше як мовну інерцію [1, с. 175, 237], [13, с. 17].

Окрім граматично-стилістичної кодифікації, варто говорити про проблеми аналізу стану в категорійній (теоретичній) граматиці сучасної української мови.

В академічних підручниках не засвідчуємо однаковості в характеристиці цієї категорії, що, безперечно, зумовлено як складністю оцінки дієслів щодо станової ознаки, так і впливом праць, присвячених цьому питанню в слов'янських мовах загалом і в російській мові зокрема. Так, у підручниках від 60-х рр. фіксуємо у тлумаченні стану поклики на теорії О. Шахматова та В. Виноградова [6, с. 348-349], [5, с. 187-189], а також О. Бондарка, І. Милославського та “Русскую грамматику (1980)” [5, с. 189-191]. Загалом можемо вирізнити два погляди в академічних джерелах. Відповідно до першого, виділяють такі станові значення: 1) активний (*Ми будуємо міст*); 2) пасивний – як трансформаційну синтаксичну конструкцію зі зміною функцій суб'єкта та об'єкта (*Міст будується нами**); 3) середньо-зворотний – характерний для постфіксальних дієслів, співвідносних із дієсловами активними (*лаштуватися до сну, зустрічатися зі студентами*); 4) нульовий стан (фактично, відсутність станового значення) – притаманний неперехідним дієсловам, які не співвідносяться з перехідними (*ходити, сміятися*) [6, с. 350-351]. У такому оцінюванні категорії переважає лексико-граматичний аспект. Станове значення проаналізовано з нехтуванням системи форм дієслова: автори не приділяють окремої уваги предикативам на *-но, -то* та дієприкметникові, які наділені певними особливостями станової ознаки внаслідок деривації.

Відповідно до другого лінгвістичного погляду, станова ознака властива не всім дієсловам. З огляду на те, що вона тісно пов'язана зі значенням перехідності / неперехідності, її оцінюють як таку, що “властива тільки перехідним дієсловам” [9, с. 399], відтак виділяють два взаємопов'язані корелятивні значення – активне і пасивне. У такому підході увагу зосереджено на трансформаціях активу в пасив, на характеристиці стану в різних дієслівних формах. Зокрема, розглянуто можливість утворення особових пасивних форм на *-ся* від перехідних дієслів недоконаного та доконаного видів із повною та частковою особовою парадигмою, а також утворення неособових дієслівних пасивних утворень – дієприкметників та предикативних форм на *-но, -то* [9, с. 400-418]. Однак такий ретельний аналіз зроблено, як і попередніх авторів, із позиції граматично-стилістичної кодифікації пасивів на *-ся*.

Існує також “альтернативний” варіант у коментуванні аналізованої категорії, підкріплений покликами на російські граматики. Так, В. Горпинич [5, с. 189] виділяє два основні граматичні значення, наголошуючи, що активна і пасивна грамеми утворюють пару, що не відрізняється лексичним значенням: *спить – спиться, писати – пишеться*. Непарні ж за станом дієслова – одностанові, вони можуть бути лише активними (*сміятися, бігати, торгувати, кусатися*) або пасивними (*нудитися, здаватися, снитися*). Цікаво, що до активних одностанових дієслів автор зараховує неперехідні одиниці як без постфікса, так і з постфіксом, – ті, які в інших граматиках наділено оцінкою нульового стану (Б. Кулик), або як такі, що перебувають поза становою ознакою (В. Русанівський). Паралельно мовознавець також зауважує, що одностанові дієслова з постфіксом *-ся* прийнято називати зворотними. У такій характеристиці категорії стану переважає лексико-семантична оцінка, адже зовсім не згадувано, що станова оцінка залежить від дієслівної форми, хоча формальні значення стану названо грамемами [5, с. 190]; зокрема, поза увагою залишено дієприкметник та форми на *-но, -то*. За теорією В. Горпинича, активні та пасивні дієслова відрізняються семантикою дії стосовно суб'єкта і способом його вираження. Так, називний відмінок останнього і виступає своєрідним маркером активного дієслова, безвідносно до скерованості його дії на об'єкт: *Туристи відпочивають. Художник малює пейзаж*.

Перегляд мовних категорій у світлі функціонально-семантичної граматики в останні десятиріччя дає можливість поглибити традиційні погляди, трактувати мовні явища крізь призму міжкатегоріальних зв'язків, а також з урахуванням національно-культурних вимірів. Одна з останніх академічних граматики – “Теоретична морфологія української мови” [3] і пропонує опис системи сучасної української літературної мови саме на таких засадах. У цьому підручникові традиційна концепція стану зазнала інтерпретації передусім щодо категорійного статусу. К. Городенська оцінює стан як морфолого-словотвірну-синтаксичну категорію, зауважуючи, що з морфологією його пов'язує частиномовне значення слів, здатних виражати станові значення; проблема ж трансформації речень з активом / пасивом “виходить за межі морфології й зосереджується в словотвірній системі мови та синтаксисі” [3, с. 243]. Окрім того, в цій граматиці скориговано парадигму дієслівних форм щодо станової ознаки відповідно до національно-мовленневих особливостей. Так, пасивні утворення недоконаного виду з постфіксом –*ся*, який виконує формотворчу функцію, на зразок *малювати* → *малюватися* (*Портрет малювався відомим художником**) відзначено як не характерні українській мові. Рефлексивні дієслова зі словотворчим постфіксом –*ся* (*голитися, колотися, веселитися*) у посібнику розглянуто поза категорією стану. Зворотність К. Городенська оцінює як один із різновидів родів дії – морфолого-словотвірних категорій, що “ґрунтуються на семантичній опозиції цілісність / нецілісність дій, станів, процесів” [3, с. 235]. Зворотні дієслова мовознавець розмежовує на:

1) власне зворотні (поширення дії суб'єктом на себе, суб'єкт = об'єктові): *Ой іде козак та й доріженькою, слізоньками умивається!* (*Нар. тв.*)¹;

2) взаємно-зворотні (дія стосується кількох суб'єктів, щонайменше двох, які одночасно виступають об'єктами): *Вмирає плюскіт хвиль, не шепчуться мімози* (*Х. Андієвська*);

3) непрямо-зворотні (суб'єкт зацікавлений у виконанні дії, виконує її для себе): *Дістаю з шафи плед і кутаюся у нього* (*Ю. Яновський*);

4) активно-безоб'єктні (активність діяча сприймаємо як безвідносну дію до об'єкта, поза часовою локалізованістю): *А ну ж, як цей собака кусається?* (*З розмови*);

5) характеристичної дії (“визначає здатність одного предмета підпадати під вплив іншого” [3, с. 242]; дію мислимо як властивість суб'єкта-об'єкта): *Пошербилися підкови, потомилась коні* (*Л. Первомайський*);

6) загально-зворотні (стан суб'єкта, зосереджений у ньому самому)²: *Утомився вороненький...* (*Т. Шевченко*).

Проаналізувавши різні мовознавчі погляди, в оцінюванні стану керуємося такими позиціями.

1. Це міжрівнева категорія, яка ґрунтується на семантичних засадах (відношення дії до суб'єкта / об'єкта) і опирається на частиномовні значення дієслова – дію, стан

¹ Тут і далі приклади наші.

² Порівн. подану класифікацію зворотних дієслів із традиційною. Так, Б. Кулик, крім зазначених розрядів, виділяє ще зворотно-пасивні (пасивні сприйняття суб'єкта, вираженого в реченні формою давального відмінка): *Тільки щось мені не думається в самоті оцій...* (*Х. Андієвська*). Відмінна і термінологія окремих груп: дієслова “характеристичної дії” у попередників мали назву “пасивно-якісні” [6, с. 351-352]. Також див. класифікацію К. Городенської в енциклопедичній статті: в ній мовознавець виділяє лише п'ять груп рефлексивів [4, с. 185-186].

(як власне семантичну ознаку), процес, що дає підстави її розгляду в морфології. При цьому необхідно зазначити тісний зв'язок стану з іншими морфологічними категоріями: перехідністю / неперехідністю (корелятивність перехідних та активних дієслів), видом (утворення пасивних утворень переважно від доконаного виду), часом. Безсумнівною є і синтаксична спроектованість стану, адже валентний потенціал дієслова в реченні реалізується у зв'язках із субстанційними компонентами, основними з яких є семантична функція суб'єкта / об'єкта, на формальному рівні – підмета / додатка. Формальними засобами вираження стану є відповідні формотворчі засоби (і словотворчі, якщо враховувати позицію тих мовознавців, які зворотні дієслова включають до аналізованої категорії), відтак очевидний його зв'язок зі словотвором.

2. Як і будь-яка морфологічна категорія, стан уключає опозиційні значення, реалізовані словоформами, чи грамами. Активні дієслова співвідносні з перехідними і виражені особовими формами (*Він прочитав цю книжку*), дієприслівником (*Він, прочитавши цю книжку, зацікавився суфізмом*), інфінітивом (*Нам необхідно прочитати цю книжку до понеділка*). Активні значення дієприкметників, як і часові, мають свої особливості: в таких формах, як відомо, не визначають перехідність / неперехідність, хоча їхнє утворення безпосередньо залежить від цього значення. Дієслова, від яких утворюють форму минулого часу активних дієприкметників, не містять семи скерованості на об'єкт (тобто, первісно такі лексико-граматичні одиниці є неперехідними), але в них наявна граматична сема внутрішньої межі (значення доконаного виду): *професор посивів* → *посивілий професор*; *гості звеселіли* → *звеселілі гості*. Пасивні значення виражені відповідними формами дієприкметників (із суфіксами *-н-*, *-ен-*, *-т-*) та предикативами на *-но*, *-то*; вони разом з особовими формами засвідчують каузативні відношення: *Книжку хтось прочитав* → *Книжка прочитана* → *Книжку прочитано*. Такі трансформації варто розглядати як зміну діатези, тобто як зрушення відповідності між одиницями семантичного і синтаксичного рівнів, при збереженні відносної синонімії.

При утворенні пасивних форм в українській мові варто відзначити зниження ваги носія ознаки, відтак його імпліцитність у висловлюваннях: *Мій перший віри написаний в окопі (Л. Костенко). Року 1913-го гучно відсвятковано в Галичині ювілей Івана Франка (Х. Андієвська)*. Уживання таких пасивних конструкцій з іменниками у формі орудного відмінка (*Книжку прочитано студентом**) варто вважати некоректним щодо мовної норми.

3. Визначення категорійного статусу рефлексивів є проблемним, оскільки словотворчий постфікс у таких одиницях змінює передусім **лексичне** значення вихідної одиниці (*веселитися* ← *веселити*, *колотися* ← *колоти*, *віддатися* ← *віддати*)³. Відтак розгляд зворотних дієслів у межах **граматичної** категорії стану для української мови не є природним [10, с. 93]. Як попередньо зазначали, К. Городенська характеризує розряди цих дієслів у контексті категорії родів дії [3, с. 242]. У такому баченні, на наш погляд, є певні суперечності, адже “роди” (або, за термінологією А. Загнітка, “аспекти дії”) передусім відображають аспектуальні ознаки дієслова – видові особливості і суміжні з ними поняття, формальними

³ Хоча в окремих постфіксальних утвореннях, вихідними для яких є відприкметникові одиниці, лексичне значення може збігатися із семантикою базового дієслова, порівн.: *зеленітися* ← *зеленіти*, *червоніти* ← *червонітися* тощо.

показниками яких є префікси. Хоча в широкому розумінні під цим терміном можливо розглядати і властивості дії без прив'язки до видо-часових форм. У такому ракурсі значення зворотних дієслів можна, очевидно, аналізувати і в межах аспектологічних родів.

Як свідчить матеріал залучених до огляду підручників, кількісно-якісне оцінювання рефлексивів також становить певні труднощі (порівн. [3, с. 235], [4, с. 185-186,] [6, с. 351-352]), оскільки ґрунтується суто на семантичних засадах. Тому одне із завдань теоретичної граматики полягає і в уніфікації значень зворотних дієслів.

Окреслені проблеми вказують, що аналіз стану лишається перспективним і з погляду граматично-стилістичного вживання станових форм, і в аспекті категорійного статусу окремих дієслівних груп. Очевидно, що характеризувати цю категорію необхідно з урахуванням національно-культурних традицій, системного характеру мовних явищ, зосереджуючи увагу на тих граматичних ознаках дієслова, які відображають специфіку української мови на тлі інших мов. У такому світлі пріоритетними видаються саме дослідження функціонального напрямку.

1. *Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Граматика української мови. Морфологія. К.: Либідь, 1993. 336 с.
2. *Булаховський Л. А.* Морфологія // Нариси з загального мовознавства. К., 1959. С. 200-250.
3. *Вихованець І., Городенська К.* Теоретична морфологія української мови. К.: Пульсари, 2004. 398 с.
4. *Городенська К. Г.* Зворотні дієслова // Українська мова. Енциклопедія. К.: Видавництво "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2000. С. 185.
5. *Горпинич В. О.* Морфологія української мови. К.: Академія, 2004. 336 с.
6. *Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови. Ч. I. К.: Радянська школа, 1965. 422 с.
7. *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови. К.: Основи, 2004. 303 с.
8. *Русанівський В. М.* Стан // Українська мова. Енциклопедія. К.: Видавництво "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2000. С. 591.
9. *Русанівський В. М.* Дієслово // Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1969. С. 296-429.
10. *Соколова С.* Дієслова з постфіксом –ся як граматична проблема // Мовознавчий збірник Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. 2009. Вип. 8. С. 92-99.
11. *Тараненко О. О.* Дієслово в контексті сучасних тенденцій до перегляду нормативних засад української літературної мови // Мовознавство. 2006. Ч. 2-3. С. 55-77.
12. *Харченко С.* Речення з предикативними формами на –но, –то з погляду синтаксичної норми: ретроспективний аналіз дискусійних питань // Мовознавчий збірник Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. 2009. Вип. 8. С. 267-275.
13. *Ярема С.* На теми української наукової мови. Львів, 2002 // <http://ntsh.org/node/91>.

**THE PROBLEM OF THE VERBAL CATEGORY OF VOICE IN THE
MODERN LITERARY UKRAINIAN LANGUAGE (TRADITIONS AND
INNOVATIONS IN THE MORPHOLOGICAL RESEARCHES)**

Halyna Kutnia

*Ivan Franko National University of Lviv
The department of Ukrainian Language,
1/234, Universytets'ka Str., 79001/ Lviv, Ukraine,
phone: (0 322) 239 47 17*

The linguistic researches, which cover the problems of the verbal voice, in retrospect and prospect are analyzed in the article. The status of the verbal category of voice and the features of the meanings of voice are researched with due regard for the different linguistic levels.

Key words: category of voice, active voice, passive voice, reflexive verbs.

**К ПРОБЛЕМЕ АНАЛИЗА ГЛАГОЛЬНОЙ КАТЕГОРИИ ЗАЛОГА В
СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ (ТРАДИЦИИ И
НОВАТОРСТВО В МОРФОЛОГИЧЕСКИХ СТУДИЯХ)**

Галина Кутня

*Львовский национальный университет им. И. Франко,
кафедра украинского языка,
ул. Университетская, 1/234, 79001. Львов, Украина,
тел.: (0322) 239 47 17*

В статье проанализированы лингвистические исследования, посвященные проблеме залога, в ретроспективе и перспективе. Рассмотрен статус этой категории, а также особенности ее значений с учетом разных языковых уровней.

Ключевые слова: категория залога, активный залог, пассивный залог, возвратные глаголы.

Стаття надійшла до редколегії 2. 11. 2009

Прийнята до друку 20. 01. 2010